

СТЕФАН
ТАРАНУШЕНКО

ЗНИЩЕНИ
ШЕДЕВРИ
УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЕВ'ЯНОЇ
САКРАЛЬНОЇ
АРХІТЕКТУРИ

КНИГА З ДОПОВНЕНОЮ
РЕАЛЬНІСТЮ

ВИДАВЕЦЬ
ОЛЕКСАНДР
САВЧУК

ВИДАВЕЦЬ ОЛЕКСАНДР САВЧУК
ХАРКІВ • 2021

УДК 726:27-523.42-035.3(477.5)

Т 19

Таранушенко С. А.

Т 19 Знищенні шедеври української дерев'яної сакральної архітектури. Книга з доповненою реальністю / Стефан Таранушенко ; передмова В. В. Вечерський ; упоряд. О. О. Савчук. — Харків : Видавець Олександр Савчук, 2021. — 224 с. ; 125 іл. — (Сер. «Слобожанський світ» ; вип. 18).

ISBN 978-617-7538-63-8

У книзі зібрано розвідки Стефана Таранушенка, присвячені п'ятьом знищеним шедеврам української дерев'яної сакральної архітектури: *Троїцькій церкві* 1710 року в селі Пакуль на Чернігівщині, *Покровській церкві* 1759 року в місті Зіньків на Полтавщині, *Вознесенській церкві* 1759–1761 років в містечку Березна на Чернігівщині, *Введенській церкві* 1761 року в селі Артемівка на Харківщині, *Миколаївській церкві* 1760-х років в селі Нові Млини на Чернігівщині. У 1920–30-і рр. автор встиг їх обміряти та зафотографувати перед процесом тотального нищення пам'яток сакрального мистецтва совєцькою владою.

У виданні в кінці кожної розвідки розміщено qr-код, скануючи який, читач зможе ознайомитися із 3d-моделями знищених храмів і скласти вичерпне уявлення про шедеври української дерев'яної сакральної архітектури, які ми не зберегли.

УДК 726:27-523.42-035.3(477.5)

ISBN 978-966-2562-03-3 (серія)
ISBN 978-617-7538-63-8

© Таранушенко С. А.,
текст, світлини, креслення, 1967
© Вечерський В. В., передмова, 2021
© Чекаль О. Г., художнє оформлення, 2021
© Лукашук Р. М., 3D-моделювання, 2021
© AEstar, програмування 3D-моделей, 2021
© Видавець Олександр Савчук, 2021

ЗМІСТ

Віктор Вечерський

ПРЕДМОВА 7

ТРОЇЦЬКА
ЦЕРКВА
1710 РОКУ
29

ПОКРОВСЬКА
ЦЕРКВА
1759 РОКУ
75

ВОЗНЕСЕНСЬКА
ЦЕРКВА
1759 РОКУ
101

ВВЕДЕНСЬКА
ЦЕРКВА
1761 РОКУ
163

МИКОЛАЇВСЬКА
ЦЕРКВА
1760-Х РОКІВ
191

ПЕРЕЛІК
ІЛЮСТРАЦІЙ
220

ПЕРЕДМОВА

Далеко не кожен народ у світі та в Європі може похвалитися тим, що йому вдалося створити (хай навіть колись, у далекому минулому) свій власний, ні в кого не позичений і ні на чий не схожий архітектурний стиль, виплекати власну архітектурну традицію. Всесвітня історія архітектури чітко показує: античні греки свої архітектурні форми запозичували у стародавніх єгиптян, римляни — у греків, а у римлян — усі народи Європи, Західної Азії та Північної Африки. Ми теж не лежали осторонь цих процесів: наша архітектура Княжої доби також заснована на римській спадщині, отриманій через Візантію. Проте пізніше українці спромоглися на багато більше, створивши щось нове й небачене: наша архітектура доби козаччини і Гетьманщини (XVII–XVIII століть) є цілком оригінальним, неповторним і саме українським внеском до скарбниці світової архітектури. Вона не схожа на архітектуру нікого з наших сусідів, нізвідки не принесена, бо виникла й розвинулася на українських теренах. Саме тому пам'ятки нашої національної архітектури XVII–XVIII століть так завзято нищив російсько-комуністичний окупаційний режим протягом ХХ сторіччя: йому треба було не просто виморити українців голодоморами 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років, а ще й знищити національну ідентичність і стерти історичну пам'ять нашої спільноти.

Цьому протистояв Стефан Андрійович Таранушенко — автор книжки, яку Ви тримаєте в руках. Він один із тих свідомих українців, хто поклав усе своє життя на виконання надскладної та небезпечної місії і зумів залишитися живим, передавши неоціненні знання наступним поколінням. Як провідна постать в українському мистецтвознавстві ХХ сторіччя він ще замолоду, отримавши добрий вишкіл класичного університету, звернув свою дослідницьку увагу на пам'ятки національної церковної архітектури. Тоді більшість його колег, як на наших теренах, так і в Європі, воліли вивчати античну класику чи європейський ренесанс, зрідка — готику чи візантію. Таранушенкове захоплення будівничим мистецтвом свого краю — це велика удача для української архітектури. В іншому разі це визначне явище світової культури виявилось б знищеним тоталітарним режимом протягом 1920-х — 1940-х рр. майже безслідно, тобто без наукової фіксації. І тоді українцям важче було б доводити світу свою національно-культурну і творчу повносправність окремої культурної нації.

«Страшне і щасливе життя»¹⁾ Стефана Андрійовича Таранушенка розпочалося 9 (21 за новим стилем) грудня 1889 року в парафії Миколаївської церкви повітового міста Лебедин Харківської губернії (тепер Сумської області) на Слобожанщині, де його предки були корінними мешканцями. Тут він навчався в народному училищі, потім — у міському й завершив середню освіту екстерном в Охтирській класичній

¹⁾За висловом історика Сергія Білоконя — див.: *Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. : монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / упоряд. О. О. Савчук, М. М. Красиков, С. І. Білокінь ; передм. С. І. Білоконя ; підготовка тексту та прим. О. О. Савчука, М. М. Красикова ; авт. післямови та наук. ред. М. М. Красиков. — Харків : Видавець Савчук О. О., 2011. — С. 16.*

Свідѣтельство.

По указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА,

вслѣдствіе епископіи Лебединской и Могилевской
Распорядительной Ставости от 24 Юни 1910 г. № 48,

Харьковская Духовная Консисторія надлежащею подписью и приложеніемъ казенной
печати свидѣтельствуетъ, что въ метрической книѣ Николаевской
церкви города Лебедина —
за тысяча восемьсотъ девяносто девять годъ
въ пятой части о рождении, подъ № 26.,

записанъ слѣдующій актъ: всехдніе ~~25~~ ¹⁰ або ~~10~~ ¹⁵ го
дня и того же числа крещеніе Сте-
фана; родители ея: Города Ле-
бединъ и місцина Андрей Пет-
ровъ Таранушенко и законна
его жена Анастасія Василь-
ева добра, ода православное. Пам-
ять крещеніе совершилъ священ-
никъ Василий Михайловъ со свиди-
телей. Гербовой збор училишн.
Харьковъ 3 дни 1910 года.

№ 16934

Членъ Консисторії,

Канд. А. Болаш

Секретарь

О. В. Волошин

Столонаачальникъ

Б. Григорьевъ

Свідоцтво Харківської
духовної консисторії
про народження
С. А. Таранушенка.
Видане 3 липня 1910 р.

ТРОЇЦЬКА
ЦЕРКВА
1710 РОКУ

І Слі Пакули
Да Чернігівським

Іл. 1.1. Пакуль,
Троїцька ц. 1710 р.
Зовнішній вигляд
з північного сходу.
Світлина 1928 р.

В

перше про Троїцьку церкву в Пакулі згадує Ф. Гумилевський. Він пише: «Храм весьма замечателен и по древности своей, и по своему виду. Он очень высок и обширен, был с оболонью или опасанью... ныне уже нет этой оболони. Изумительна при высоте храма плотничная постройка его, особенно венцов в трех [? — С. Т.] куполах». (Черниговск[ие] епархиальны[ые] известия. 1863 р., жовтень. С. 659). В книзі П. Юрченка «Дерев'яне зодчество України» (Київ. 1949) репродуковано 2 моїх фото церкви в Пакулі. На рис. 33 (с. 45) подано зображення зовнішнього вигляду, а на рис. 47 (с. 62) — фото інтер'єру, але не зазначено, що це фото Пакульської церкви. Під рис. 22 (с. 34) стоїть невірний підпис, ніби це — вигляд церкви в Пакулі; в дійсності це інтер'єр церкви в Хорошому Озері.

Пакуль, як село, згадується уже в «Скарбниці» Іоанікія Галятовського, надрукованій в Новгород-Сіверському в 1676 р. Він писав: «1611 року Горностай, регіментарь полского войска в Пакулѣ селѣ з полским войском зостаючи, фортелем в накрытых возах мѣсто рыбы вночи до Чернѣгова полское войско впровадил... Чернѣгов од Горностая спален был и през многіе лѣта пустый зоставал»¹⁾.

Церква стоїть на просторому цвинтарі посеред села. На схід від цвинтаря — великий город. Раніш тут містився лаврський «дворець», обнесений огорожею. Дворець був не тільки огорожений, але і озброєний, мав «издавна многих годов при здѣшнем монастырском пакулском дворцѣ пушку спижовую»²⁾.

Цвинтар розмістився на краю плато, що на північ круто спускається до річки Пакулі. За річкою берег повільно підіймається. Він також заселений. Весь Пакуль — одна довга вулиця, від якої відходять вузенькі покручені провулочки до річки та в'їздні тупики до осель. Навколо старої частини села хати розкидано по хуторах. Плеці, звичайно, великі, довгі: тут і город, і сад, і осеть, і частка поля.

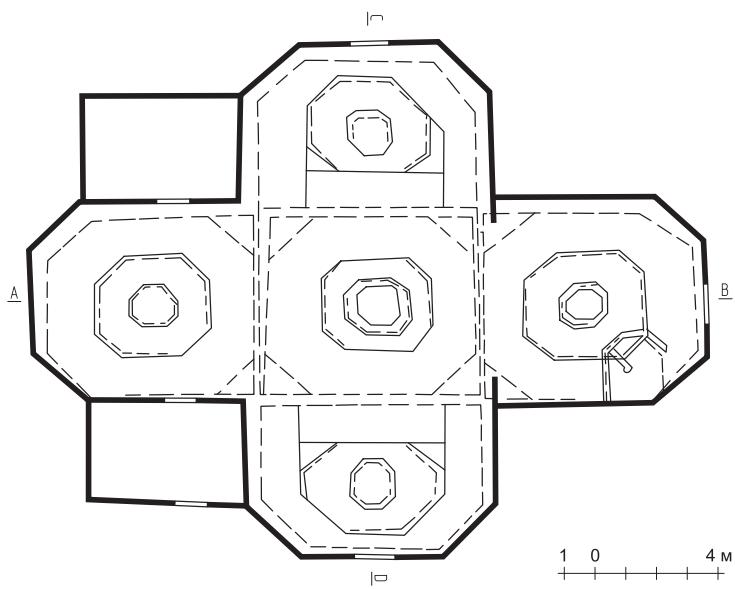
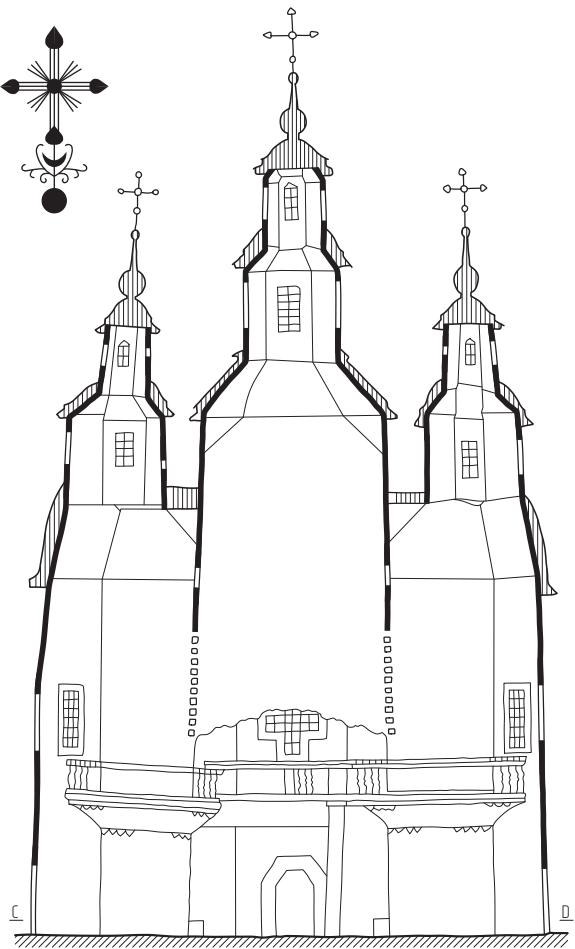
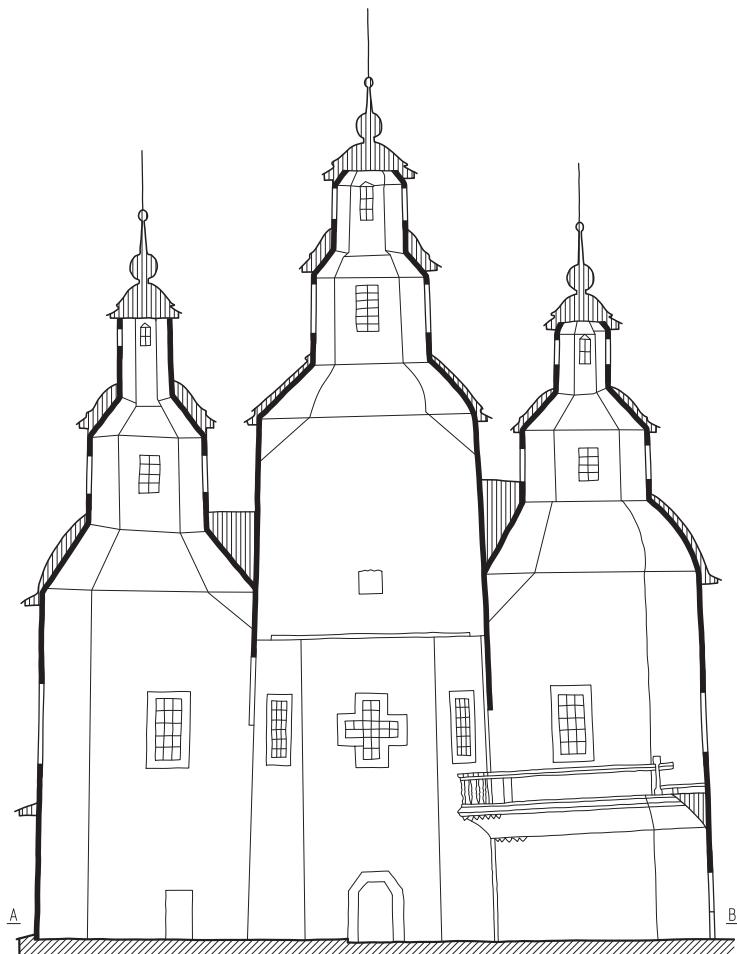
Пакуль — село з характерною поліською забудовою. Хати порозкидано по селу без певного плану, але завжди стоять вони у дворі. Майже всі хати мають прохідні сіни в трикамерній будові; в окремих випадках хата складається не з трьох, а з двох камер: одна половина — хата, друга — сіни. Звичайно хати збудовані з брусів, деякі — з товстих кругляків, а вкриті — соломою на чотири схили. Зруби шпаровані глиною, білені тільки всередині. Основа печі в хаті рублена, а сама піч глинняна, бита. Клуні — рублені, в плані мають форму видовженого восьмигранника. Вітряки — рублені, восьмигранні в плані³⁾, дуже подібні до рубленої клітки сходів на хори в Пакульській церкві.

Це — найстаріша пам'ятка дерев'яного будівництва, яку нам довелося дослідити. Збудовано Троїцьку церкву в Пакулі з соснових брусів товщиною в 18 см (товщина брусів однакова від низу до гори) і шириноро 25–22 см. Вона належить до того типу

¹⁾[І. Галятовський. Скарбница потребная, или Чудеса пресвятой богородицы". Новгород-Сіверський, 1676].

²⁾КІА. — Ф. Лаври. Відділ маєтностей. № 35.

³⁾Про пакульські вітряки див. в моїй статті «Вітряки» (журнал «Народна творчість та етнографія». Київ. 1958. № 1. [С. 80–99]).

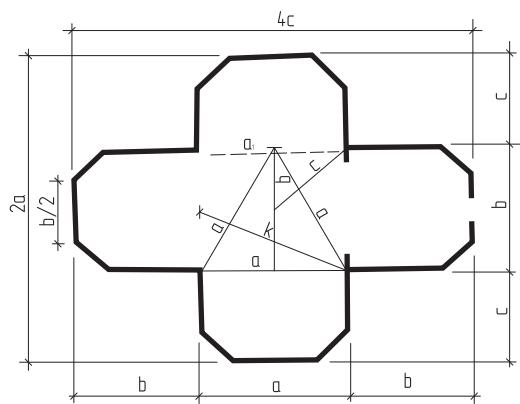
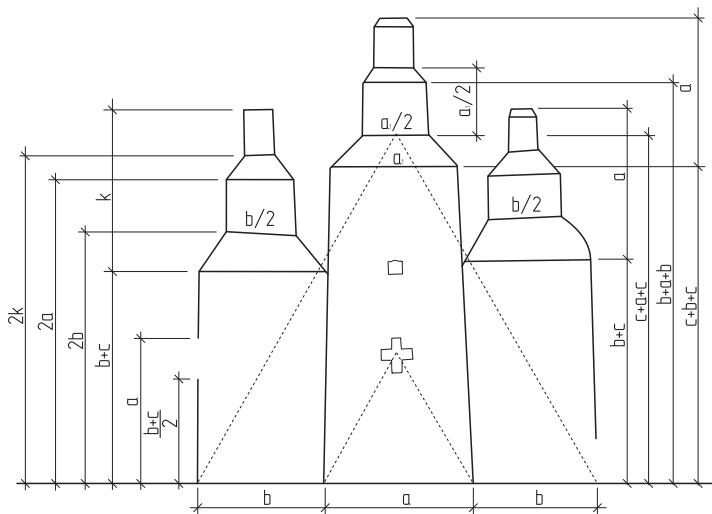

*Іл. 1.10 | Іл. 1.11
Іл. 1.12 |*

*Іл. 1.10. Пакуль, Троїцька ц. 1710 р.
Поздовжній розріз*

*Іл. 1.11. Пакуль, Троїцька ц. 1710
р. Поперечний розріз*

*Іл. 1.12. Пакуль, Троїцька ц. 1710 р.
План*

Іл. 1.13-14. Пакуль, Троїцька ц. 1710 р.
Схема побудови поздовжнього розрізу
та схема розбивки плану внатури

пеції визначає довжину ліхтаря. Висота другого залому = $\frac{1}{2}$ висоти восьмерика, висота ж ліхтаря дорівнює $\frac{1}{2}$ суми висоти другого залому і восьмерика. Третій залом в розрізі дає трапецію, що становить низ трикутника, близького до рівностороннього. Висота третього залому з ліхтарем разом = висоті восьмерика, висота верха бабинця = повній довжині плану центра (отже, верх бабинця вищий верха центра). Внутрішня висота

бабинця дорівнює довжині плану дільниці, центра і південної грані вівтаря, разом взятих¹⁾.

Висота зрубу стін вівтаря менша висоти зрубів останніх трьох рукавів, які мають однакову висоту; висота зрубу стін вівтаря дорівнює ширині плану вівтаря і північного рукава, взятих разом. Відмінний від бабинця у вівтаря не лише зруб стін, але і зруби складових частин верха. Перший залом вівтаря (його східна і західна грані) заготовляється за допомогою трапеції, у якої основа — довжина зруба стін дільниці (вгорі), повна довжина верхньої грані трапеції, а значить, і основи восьмерика вівтаря дорівнюють довжині восьмерика бабинця.

Висота першого залому вівтаря = $\frac{1}{4}$ довжині плану центру. Висота першого залому і зрубу стін разом = подвоєній довжині плану дільниці, або повній довжині плану центра плюс довжині південної грані вівтаря. Східна і західна грані першого залома вівтаря плоскі і похилені під кутами 57° і 52° . Різниця кутів викликана бажанням збільшити просвіт між восьмериком вівтаря та зрубом стін центра і тим зменшити навантаження східної грані зруба стін центральної дільниці. Восьмерик вівтаря більше восьмериків інших дільниць наближається до рівностороннього; його повна ширина = довжині; ширина ж = $\frac{1}{2}$ ширини плану дільниці; висота восьмерика = $\frac{1}{2}$ ширини плану дільниці. Висота восьмерика і першого залому разом дорівнює південній грані плану дільниці. Другий залом вівтаря в розрізі дає трикутник, у якого боки дорівнюють висоті восьмерика. Нижня половина цього трикутника і використана була як шаблон для заготівлі зрубу другого залому. Верхня грань трапеції визначила також розмір довжини й ширини ліхтаря. Висота другого залому визначається тим, що разом з висотою восьмерика і першого залому дорівнює ширині плану дільниці. Ліхтар вівтаря вищий за усі ліхтарі будови; над ним нема третього залому, як у бабинці. Висота ліхтаря

¹⁾Крім зазначених розмірів, за якими велася заготівля і попереднє складання на землі зрубів компонентів верха, можна вказати ще на такі взаємозв'язки частин верха бабинця: висота першого залома, восьмерика і другого залома, разом взята, = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині зрубу стін бабинця (вгорі); таку ж висоту мають восьмерик, другий залом, ліхтар і третій залом бабинця, разом взяті.

ВОЗНЕСЕНСЬКА
ЦЕРКВА
1759-1761 РОКІВ

І містечку Березна
на Угоріїнці

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

На першій сторінці обкладинки:

На першій сторінці обкладинки використано рендер 3d-моделі Вознесенської церкви 1759–1761 рр. в Березні на Чернігівщині.
Автор 3d-моделі Руслан Лукащук.

На четвертій сторінці обкладинки:

С. А. Таранущенко на тлі зрубу хати. Світлина кін. 1960-х рр. *Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара», КН №19911/1.*

На форзаці та нахзаці:

Пакуль, Троїцька ц. 1710 р. Інтер'єр, верхи південного рукава (ліворуч), центрального зрубу (посередині) та північного рукава. Світлина С. А. Таранущенка¹⁾. 1928 р. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — IP НБУВ).* Ф. 278, од. зб. 651, арк. 812а.

С. 6:

Пакуль, Троїцька ц. 1710 р. Інтер'єр, верхи центрального зрубу (праворуч посередині), західного (вгорі) та північного (внизу) рукавів. Світлина 1928 р. IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 651, арк. 813.

ПЕРЕДМОВА

С. 8.

Свідоцтво Харківської духовної консисторії про народження С. А. Таранущенка. Видане 3 липня 1910 р. IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 1570, арк. 1.

С. 11.

Миколаївська церква в Лебедині 1783 року. Світлина С. А. Таранущенка. 1913 р. IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 612, арк. 53.

С. 13.

Фотопортрет С. А. Таранущенка. Світлина 1911 р.

Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара», КН №19908.

С. 17.

Під час обмірів Вознесенської церкви у мч. Березна на Чернігівщині. Зліва направо: вгорі — С. А. Таранущенко, Д. Г. Чукин, унизу — Ф. Ковалъчук, П. М. Жолтовський. Світлина 1928 р. *Відділ рідкісних*

видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Р-194, А. ф. П. М. Жолтовського. Дод. — фото.

С. 19.

Під час експедиції. С. А. Таранущенко (сидить в центрі), Ф. Ковалъчук (унизу), Д. Г. Чукин (стоїть), П. М. Жолтовський (ліворуч), праворуч — В. С. Соляник. Новомосковськ на Січеславщині. Світлина 1928 р. IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 1636, арк. 5.

С. 20–21.

Під час експедиції до с. Пакуль на Чернігівщині. Зліва направо: С. А. Таранущенко, Ф. Ковалъчук, Д. Г. Чукин, П. М. Жолтовський. Світлина 1928 р. IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 1636, арк. 4.

С. 25.

С. А. Таранущенко. Астрахань. Світлина 1951 р. IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 1642, арк. 7.

ТРОЇЦЬКА ЦЕРКВА 1710 РОКУ В СЕЛІ ПАКУЛЬ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

1.1. Зовнішній вигляд з північного сходу.

Світлина 1928 р. IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 651, арк. 786.

1.2. Зовнішній вигляд з півдня. Світлина 1928 р.

IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 651, арк. 787.

1.3. Зовнішній вигляд з північного заходу.

Світлина 1928 р. IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 651, арк. 788.

1.4. Одвірок західних дверей. Світлина 1928 р.

IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 651, арк. 792.

1.5. Деталь одвірка західних дверей. Світлина 1928 р.

IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 651, арк. 792.

1.6. Оковка західних дверей. Світлина 1928 р.

IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 651, арк. 793.

1.7. Двері північної паламарки. Світлина 1928 р.

IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 651, арк. 793.

1.8. Одвірок південних дверей. Світлина 1928 р.

IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 651, арк. 794.

1.9. Деталь одвірка південних дверей. Світлина 1928 р.

IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 651, арк. 794.

1.10–1.12. Поздовжній розріз, поперечний розріз та план. IP НБУВ. Ф. 278, од. зб. 23, тека «Ілюстрації».

¹⁾ Відсутність вказівки на авторство світлини означає, що її автором є С. А. Таранущенко.